

Praza do Comércio (Lisboa-Portugal)

© Rocío López Díez

Educación Ambiental na Amazonía: das representacións sociais ás prácticas pedagóxicas cotiás

Environmental Education in Amazonia: social representacións ace practices

Francisca Marli Rodrigues de Andrade. Universidade de Santiago de Compostela. Boleira-CAPES Foundation, Ministerio de Educación (Brazil)

Resumo

Históricamente, o contexto amazónico, con as súas memorias de resistencia e contestación política, foi e continua sendo espazo de construción de posibilidades para o enfrentamento dos diversos problemas ambientais impostos a esta rexión. Os imaxinarios sociais de súa poboación reflicten as relacións que emerxen en función da biodiversidade e da multiculturalidade que a integra. Da mesma forma, ressignifica a cultura local e as prácticas cotiás das mulleres e dos homes que na Amazonia habitan. Neste sentido, intensifícase o noso interese en (re)coñecer as representacións sociais da Educación Ambiental que orientan as prácticas pedagóxicas escolares e comunitarias dos docentes, con formación en Pedagogía, que actúan nas etapas iniciais do Ensino Fundamental na rede pública municipal de Castanhal-Pará, Brasil. O aporte teórico e metodolóxico da investigación foi orientado polas contribucións da Teoría das Representacións Sociais. Recorremos ao cuestionario, complementado polo grupo de discusión e pola observación participante para recoller as informacións da investigación, na cual participaron 121 docentes. Nos resultados máis significativos evidenciamos as principais vías de acceso ao discurso ambiental e as concepcións de Educación Ambiental que orientan as prácticas cotiás dos protagonistas da investigación.

Astract

Historically, the Amazon region, with its resistance memories and political contestation, was and remains building space of possibilities to face the many environmental problems imposed on this region. The social imaginary of the population reflect the relationships that emerge as a function of biodiversity and multiculturalism that integrates. Similarly, reframes the local culture and everyday practices of women and men who live in the Amazon. In this sense, intensifies our interest in (re)know the social representations of Environmental Education that guide teaching practices and community of teachers with training in pedagogy, which act in the early stages of Elementary Education at Public Castanhal-Pará, Brazil. The theoretical and methodological approach of the research was guided by the contributions of the Theory of Social Representations. We used the questionnaire, complement the discussion group and by participant observation to collect survey informatio , which was attended by 121 teachers. In the most significant results evidenced the main access roads to the environmental discourse and conceptions of environmental education that guide the daily practices of research protagonists.

Palabras chave

Educación Ambiental, representacións sociais, Amazonia.

Key-words

Environmental Education, Social representation, Amazonia.

Introdución

A cuestión ambiental ten irrompido no escenario social, político e económico como un dos temas máis importantes do inicio deste século. As discusións xeradas ao redor dela, principalmente tras a década de 1970, contribuíron para que varias concepcións e visións gañasen relevancia e significatividade nos diálogos da vida cotiá. Entre estas encóntrase a Educación Ambiental, cuxa familiarización, en canto obxecto de construción social, aínda, é algo de difícil asimilación, pois as circunstancias nas cales o seu concepto ven sendo socializado a relacionan a outros obxectos sociais, entre eles Medio Ambiente e Desenvolvemento Sustentábel. Tales relacións favorecen a formación dunha diversidade na súa abordaxe que varía desde os enfoques máis xerais até os máis específicos (SAUVÉ, 2005), que están asociados especialmente aos procesos educativos e aos discursos difundidos polos medios de comunicación de masas, os cales producen representacións sociais e, desa forma, establecen o consenso e o control social.

Na pauta do control social situamos a Amazonía brasileira, historicamente, vítima dun modelo político, económico e educativo escolar que ten, estratexicamente, actuado para ocultar a apropiación descontrolada de súas riquezas naturais. En tales estratexias persiste a invisibili-

zación da poboación local, a desvalorización da súa cultura e, especialmente, a descalificación dos seus saberes. Todas estas cuestións teñen reforzado unha rede de exclusión social, como reflexo da problemática ambiental na que se insire a súa realidade. Nese contexto, a proposta da investigación parte da necesidade de coñecer como un determinado grupo social comprende e vive a Educación Ambiental, especialmente os elementos simbólicos que constitúen as súas representacións sociais e as súas prácticas cotiás. Por este motivo, ten como finalidade estudar a complexa relación entre coñecemento científico e os saberes do senso común, especialmente na forma en que o primeiro se transporta á cultura común para converterse nun elemento constitutivo, mais non o único, da cultura ambiental contemporánea.

Antes de avanzarmos nesa discusión é importante resaltar que a *Teoría das Representacións Sociais*, proposta por Serge MOSCOVICI en 1961, aconteceu basicamente nos anos en que foi evidenciado, no ámbito global, a loita por conseguir mellores condicións de vida (humana e non-humana) na Terra (LEIS & D'AMATO, 1995). Dese modo, Moscovici elabora a súa teoría en base aos obxectivos da Psicoloxía Social, unha vez que seu interese está dirixido a estudar “*como, e por que as persoas comparten coñecementos e dese modo constitúen a súa realidade común, de como elas transforman ideas*”

en prácticas” (MOSCOVICI, 1990:164). Creemos que esta ten sido a proposta das primeiras investigacións de máster e doutorado relacionadas coa temática ambiental, realizadas por brasileiras e brasileiros. Primeiramente coa disertación de máster elaborada por Angela ARRUDA sobre o medio ambiente, desenvolvemento e ciencias ecolóxicas: algunhas representacións das relacións científicas e técnicas entre o home e o seu medio, defendida en 1981 na *Ecole des Hautes Études en Sciences, EHSS*, Francia.

Posteriormente, a tese de doutoramento elaborada por Marcos REIGOTA sobre as representacións sociais de medio ambiente e as prácticas cotiás de ensino dun grupo de profesores de ciencias. A pesar de que o traballo de campo foi realizado na cidade de São Paulo, a defensa de súa tese aconteceu en 1990, na Université de Louvain, na Bélxica, onde cursou o seu programa de doutoramento. Creemos que en función da non abordaxe da Educación Ambiental no traballo de Angela Arruda, nalgúns estudos atribúen a Marcos Reigota o “título” de precursor dos estudos de representacións sociais en Educación Ambiental (CALIXTO-FLORES, 2008; TERRÓN & GONZÁLEZ-GAUDIANO, 2009). Desde entón, moitos traballos desa natureza foron realizados no ámbito nacional e internacional, posibilitando o recoñecemento da teoría no campo educativo, como unha forma de elucidar “a fecundidade da noción, a súa madurez científica e a súa pertinen-

cia para tratar os problemas psicolóxicos e sociais da nosa sociedade” (JODELET, 2011:12).

Os últimos anos a Teoría das Representacións Sociais ven gañando representatividade nas investigacións que envolven a temática ambiental realizadas no ámbito nacional (CARVALHO & FARIAS, 2011; KAWASAKI & CARVALHO, 2009). Tal importancia está relacionada cos posibilidades de entendemento dun conxunto de elementos simbólicos, expresados por medio da linguaxe e dos posicionamentos asumidos diante de determinadas situacións (JODELET, 2011). No escenario educativo institucional, a súa importancia está directamente asociada ao modo como estas orientan as prácticas educativas e as relacións que se establecen nun determinado contexto, en función dun determinado obxecto social, neste caso a Educación Ambiental. Dese modo, as bases estruturantes da investigación teñen como referencia outros estudos que abordan esa relación, entre as cales podemos destacar os traballos dos seguintes investigadores: Marcos REIGOTA (1990); Angela ARRUDA (1996); PELICIONI (2002); Raúl CALIXTO-FLORES (2008); Esperanza TERRÓN e Edgar GONZÁLEZ-GAUDIANO (2009); Pablo MEIRA (2010), como forma de enriquecer as análises e discusión dos resultados.

Educación Ambiental e representacións sociais: contextualización, xustificación e alcance da investigación

No contexto da Amazonía, con todos os prognósticos e problemas ambientais, a realización de estudos sobre Educación Ambiental preséntase como unha necesidade planetaria, local e global. Nela está concentrada unha gran biodiversidade e sociodiversidade complexa¹, o que a torna cientificamente interesante, especialmente en dous aspectos: a súa riqueza natural inimaxinable e as múltiples interpretacións do mundo social. Faise uso da palabra inimaxinable para resaltar todo aquilo que representa os seus recursos naturais, de modo que as actividades de investigación no campo ambiental non están esgotadas. Con todo, recoñécese que a partir do século pasado houbo un aumento significativo das mesmas nas diversas áreas do saber. Por tanto, a pertinencia de coñecer, comprender e producir coñecementos sobre as relacións aí establecidas tórnase evidente, xa que estes poden ser utilizados como mecanismos para a elaboración

1 Na Amazônia viven e, moitas veces, conviven individuos con intereses e propósitos antagónicos, entre os cales podemos destacar: indíxenas, seringueiros, poseiros, fazendeiros, agricultores, traficantes, aventureiros, relixiosos, missionários, ecoloxistas, militantes, científicos etc., do Brasil e exterior (REIGOTA, 2011).

de políticas públicas e programas educativos, entre outros, que teñan como finalidade valorizar a cultura local, recoñecer os seus saberes e as súas representacións sociais como algo lexítimo para esta po-boación.

Na pauta deste recoñecemento, os docentes veñen traballando, de forma insistente, para incluír a realidade cotiá, neste caso a ambiental, na pauta dos currículos escolares (ANDRADE, 2012; 2014). Un movemento de rebeldía que tenta romper coas relacións asimétricas de control e poder que ten, secularmente, caracterizado a escola como espazo de reprodución da cultura dominante, ao mesmo tempo que descalifica os saberes das minorías por medio dos currículos formativos (ALTHUSSER, 1974; GALLO, 2010). É nese espazo que as profesoras e os profesores son desafiados diariamente a desconstruír esta descalificación, poñendo en práctica o currículo oculto. Para SILVA (2001, p. 97) o currículo oculto “*está constituído por todos aqueles aspectos do ambiente escolar que, sen formar parte do currículo oficial, explícito, contribúen de forma implícita nas aprendizaxes sociais relevantes*”. Polo tanto, pensalo no contexto amazónico implica considerar a súa historia, lendas, mitos e saberes compartidos que constitúen a identidade dos pobos amazónicos (LOUREIRO, 1997), comprendendo que é nesa arte dialóxica que os suxeitos se forman mutuamente (FREIRE, 1979).

Partindo desa premisa, (re)coñecer as representacións sociais dos docentes en Educación Ambiental implica adentrarse noutros elementos que configuran e dan significado á vida cotiá dos suxeitos amazónicos. Isto porque, as representacións sociais son formadas e consolidadas a partir de tres dimensións básicas: *información, campo de representacións e actitudes* (MOSCOVICI, 1979). Nese sentido, toda representación forma parte dun proceso polo cal se establece unha relación entre o suxeito e o obxecto social (JODELET, 2001). Por tanto, a individualidade de cada suxeito, formada a partir dos procesos mentais e sociais, influencian na forma como as persoas comparten ideas, crenzas e valores que se fan perceptibles nos seus discursos e prácticas cotiás. Por ese motivo definiuse como **obxectivo xeral** (re)coñecer as representacións sociais de Educación Ambiental que orientan as prácticas pedagóxicas escolares e comunitarias dos profesores, con formación en Pedagogía, que actúan nas etapas iniciais do Ensino Fundamental na rede pública municipal de Castanhal-Pará, Brasil.

Este obxectivo xeral será concretado nos seguintes **obxectivos específicos**:

a) Coñecer os medios de comunicación e os espazos sociais que favorecen o acceso ás informacións e, por conseguinte, á práctica do diálogo en Educación Ambiental entre os docentes que actúan no ensino fundamental das

escolas municipais da cidade de Castanhal-Pará, Brasil;

- b) Identificar os elementos simbólicos que permiten a elaboración de significados e concepcións de Educación Ambiental e, deste xeito, a naturalización de representacións sociais;
- c) Analizar o interese pola Educación Ambiental e, por tanto, a frecuencia en que desenvolven as súas prácticas pedagóxicas cotiás, no contexto da Amazonia brasileira.

Certamente, os obxectivos presentados revélanse complexos. Porén, apoiándonos no referencial común que asocia Educación Ambiental ás representacións sociais, buscaremos contemplar cada un deles. Para tanto, o compromiso co desvelamento das representacións sociais de Educación Ambiental está inserido na capacidade de facer unha lectura holística da realidade social e, desa formar, incluír nesa discusión a historia e a cultura dos pobos amazónicos. A pertinencia desa inclusión ten como base a idea de que as representacións sociais poden ser comprendidas como procesos de interacción social e cognitivos, os cales posibilitan interpretar os fenómenos sociais por medio da familiarización do descoñecido (MOSCOVICI, 2010). Ela encadea a acción, o pensamento e a linguaxe nas súas funcións primordiais de tornar o non-familiar coñecido, posibilitando a comunicación e o control do medio en que se vive, a partir da comprensión das relacións que se establecen no mundo (ARRUDA, 2002). A abordaxe

de tales temáticas preséntase como unha oportunidade complementaria para a comprensión dun campo familiar, cheo de significados, xustamente en función do contexto da investigación, así como, das relacións aí establecidas.

Os protagonistas da pesquisa: métodos e técnicas da investigación

As investigacións en Ciencias da Educación e, de modo particular, en Educación Ambiental, buscan entre outras cousas desvelar os fenómenos complexos da vida social (CARVALHO, 2005; TOZONI-REIS, 2008). Para iso, necesitan dunha complementaridade teórica e metodolóxica que poida contribuír para o desvelamento da realidade cotiá, xustamente, por ser nesta onde lle son atribuídos os significados ás prácticas sociais (REIGOTA, 2001; ALVES, 2003). Neste sentido, a Teoría das Representacións Sociais preséntase como unha posibilidade diferenciada para identificar e comprender unha visión compartida da realidade, a partir dun marco de referencia común, establecido polas “normas” sociais dos grupos aos cales os suxeitos pertencen (MOSCOVICI, 2010).

Coa pretensión de atender aos obxectivos propostos para esta investigación, orientamos o estudo a identificar os procesos

polos cales se constitúen as representacións sociais dos docentes en Educación Ambiental, ou sexa, a súa *formación*. Esta formación se inscribe na perspectiva etnográfica da *Teoría das Representacións Sociais*, liderada por Serge MOSCOVICI e Denise JODELET, manténdose basicamente fiel á teoría orixinal. Para coñecer os elementos que inciden na elaboración das representacións sociais de Educación Ambiental recorreremos á enquisa, complementada por dous grupos de discusión e pola observación participante para recadar as informacións da investigación, na cal participaron 121 docentes con formación en Pedagogía.

A opción polo colectivo pesquisado ten como argumento a idea de que a temática ambiental é algo que, secularmente, está presente na vida cotiá das comunidades que habitan na Amazonía. Presenza esta que gaña prospectivas a partir dos procesos de interacción social, polos cales os suxeitos comparten a cultura, os saberes e as crenzas amazónicas. Por esta razón, consideramos pertinente coñecer como os docentes entenden e viven algunhas cuestións relacionadas á temática ambiental, como estas se fan perceptibles nas súas prácticas pedagóxicas cotiás. Ao considerar a vida cotiá dos suxeitos da investigación, tense a posibilidade de afondar nos aspectos persoais e profesionais. Sendo que este último ten implicación directa na circularidade da cultural ambiental, ou sexa, nos coñecementos, nas crenzas e nos valores, que son compartidos diaria-

mente en ambientes educativos institucionalizados e fóra deles.

Educación Ambiental na Amazonía: unha aproximación das representacións sociais dos docentes

Aproximarse á comprensión do concepto de Educación Ambiental non é unha tarefa fácil, require moitas lecturas das informacións recollidas e das producións científicas que traballan o tema. Isto debido á complexidade das súas interdependencias e relacións, por iso o termo é considerado por moitos como un concepto en construción (PELICIONI, 2002; CARVALHO, 2004; REIGOTA, 2009; MEIRA, 2010). Por este motivo, esclárese que a proposta desa análise subxectiva ten como obxectivo identificar os aspectos que determinan os significados xeradores de concepcións do obxecto social en discusión, ou sexa, a obxectivação (MOSCOVICI, 2010). Para isto tómanse como base os procesos que caracterizan un esquema conceptual, máis concretamente as dimensións da *información*, do *campo de representación* e das *prácticas sociais*; isto é, o proceso de obxectivação, no que está presente:

a) Os distintos discursos que contribúen para a elaboración das representacións sociais;

b) Os elementos simbólicos que resignifican as súas concepcións e representacións sociais de Educación Ambiental;

c) A materialización desas concepcións nas súas prácticas pedagóxicas cotiás.

A intencionalidade de describir o proceso de obxectivação, ou sexa, o modo como os suxeitos constrúen as súas representacións sociais, consiste en facilitar a comprensión do proceso que permite a aplicabilidade dun determinado concepto na realidade social. Isto acontece porque no corazón das representacións sociais, existen temas que perduran como “*íma-xes-concepto*”, sendo que algunhas delas son obxecto de controversias incluso cuestionables (MOSCOVICI, 2010). Por este motivo, a análise non pode facer máis do que tentar evidenciar os aspectos que determinan os significados como xeradores de concepcións. Estas concepcións serán identificadas nos posicionamentos e nos argumentos discursivos que alimentan a produción dos sentidos do concepto de Educación Ambiental.

Educación Ambiental e as fontes de acceso á información: difusión de saberes na realidade cotiá

Desde mediados do século pasado, a temática ambiental ven sendo, cada vez máis, divulgada por medio de distintas fontes de información (SILVA, 2010). Moitas iniciativas, dos máis distinguidos intere-

ses ideolóxicos, están sendo construídas coa finalidade de informar á poboación sobre a cuestión ambiental. Desde entón, varias terminoloxías a ela ligadas foron presentadas á sociedade por medio de libros, xornais, revistas, artigos científicos, entre outros. Neste contexto encóntrase a Educación Ambiental que, ao longo do seu percorrido, a súa familiarización como obxecto de construción social aínda é algo de difícil asimilación. As circunstancias nas cales o seu concepto foi elaborado e difundido a relacionan con outros obxectos sociais. Nos días actuais, tal relación veu só confirmar a súa importancia como elemento de transformación social (PELICIONI, 2006). Por isto a súa socialización preséntase reiterativa nos medios de comunicación de masa, nos programas educativos e noutros espazos da sociedade. Con todo, as mensaxes implícitas en tales informacións representan os intereses dos seus emisores e, por tanto, nos

interesa coñecer como estas chegan aos protagonistas da pesquisa, tal como no gráfico no 1.

Os datos indican que as informacións sobre a temática ambiental son presentadas aos suxeitos da investigación a partir de distintas formas, principalmente polos medios de comunicación de masa. Estes teñen como funcionalidade atinxir ao máximo de persoas posibles e, desa forma, difundir representacións sociais (ALEXANDRE, 2004). Con todo, recoñecemos que algúns coñecementos son socializados case que exclusivamente en determinados espazos da sociedade, o que caracteriza as relacións de saber-poder, ou mesmo a división social entendida a partir das funcións que cada individuo exerce nunha mesma sociedade (DURKHEIM, 1987; MOSCOVICI, 2010). Actualmente, con todas as mudanzas culturais ocasionadas en función das tecnoloxías da información e comunicaci-

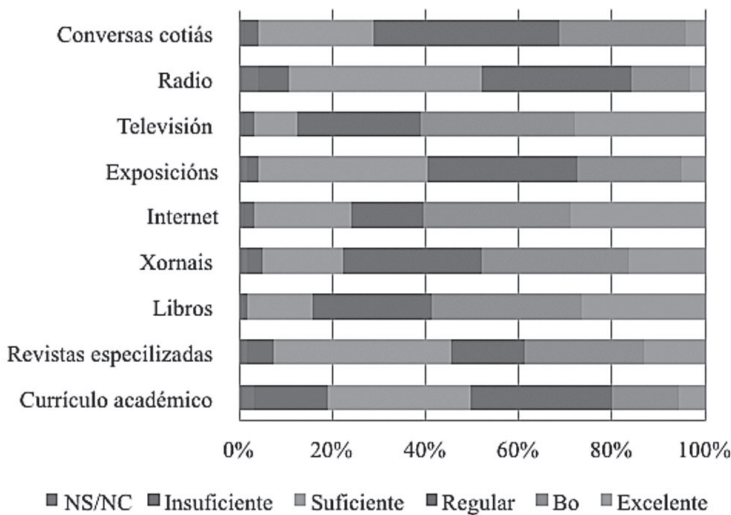

Gráfico 1. Socialización do discurso ambiental: diversidade de saberes e representacións sociais (N=121)

ón (CASTELLS, 1999), é necesario recoñecer a diversidade das vías de socialización do saber, xustamente polo modo como este chega incluso ás comunidades máis distantes xeograficamente. Por este motivo, consideramos relevante incluír unha terceira vía de acceso, ou simplemente unha zona de intersección, pola cal se divulgan informacións independentemente do seu universo de procedencia. Nese sentido, os datos da investigación evidencian que:

- *Universo consensual* (saberes do senso común): as repostas dos pesquisados indican unha recepción máis recorrente por medio da televisión. Esta constatación nos leva a considerar varias posibilidades, inclusive a facilidade de acceso e a maneira como este medio de comunicación atrae os sentidos a través da visualización e da audición. Ao contrario da televisión, observamos unha avaliación menos positiva no relativo á radio, o que pode ser comprendido, entre outros factores, pola baixa accesibilidade a este recurso tecnolóxico ou a inexpresividade de informacións sobre a temática ambiental.
- *Zona de intersección*: observamos unha avaliación máis expresiva en relación ás informacións sobre Educación Ambiental por medio de xornais e da utilización da internet. En contrapartida, unha avaliación menos expresiva relacionada ás exposicións.
- *Universo rectificad* (coñecementos

científicos): para os pesquisados, seus accesos ás informacións sobre Educación Ambiental acontecen principalmente por medio de libros. As respostas dos suxeitos da investigación indican, tamén, unha equilibrada diverxencia de opinión con relación á abordaxe da Educación Ambiental nos currículos dos cursos de Pedagogía e unha baixa avaliación no que se refire ás informacións provenientes de revistas científicas.

Independente do universo de procedencia, saberes do *senso común* ou *coñecemento científico*, obsérvase a preponderancia dos medios de comunicación de masas nos procesos de socialización do discurso ambiental. Por medio deles difúndense, simultaneamente, informacións para centenas de miles de ouvintes, telespectadores, lectores e internautas. Nese sentido, os datos revelan a complexa relación existente entre coñecemento científico e coñecemento do senso común, especialmente na forma en que o primeiro se transporta á cultura común para converterse nun elemento constitutivo, mais non o único, da cultura ambiental contemporánea (ARTO et al., 2012). Logo, as informacións difundidas por medio deles contribúen no proceso de construción selectiva, polo cal os docentes organizan e aprehenden imaxes e significados e, así, constrúen elementos discursivos que son compartidos na realidade cotiá, ou sexa, as representacións sociais (JODELET, 2001). Estas revelan os elementos simbólicos que dan

significados e consistencia aos discursos ambientais producidos polos medios de comunicación e, por tanto, son arraigados nos imaxinarios sociais dos distintos grupos (SPINK, 1993).

Dos discursos ás representacións sociais: mapeando os significados da Educación Ambiental

A cuestión ambiental sempre estivo presente na vida cotiá dos pobos amazónicos. Máis aló da selva maxestuosa, as súas tradicións culturais e saberes populares representan un tesouro de valor inestimable (ALMEIDA-VAL, 2006), cuxa transposición ao campo científico, principalmente ao ámbito da saúde, ten contribuído na solución de problemas complexos (CUNHA, 2007). Moitas desas tradicións e saberes atravesaron o tempo por medio da circularidade da cultura (FRAXE, 2004) e permanecen vivos nos imaxinarios sociais dos grupos que aí habitan. Tornáronse unha modalidade particular de coñecemento socialmente elaborado, que ten como función orientar a comunicación e as accións dos individuos (MOSCOVICI, 1979). Por ese motivo, crese que a cuestión ambiental representa algo particular para esta comunidade, pois ela está imbricada en todos os aspectos das súas vidas.

Non obstante, recoñecemos que a constante presenza da temática ambiental nos medios de información de masa, principal-

mente nos últimos anos, ten influenciado na elaboración de representacións que contemplan significados compartidos, non soamente nesta rexión, mais a escala global. Por este motivo consideramos pertinente coñecer os discursos dos pesquisados sobre esta cuestión, para entón desocultar os elementos simbólicos que dan significado ás súas concepcións de Educación Ambiental e, por tanto, ás súas representacións sociais. Estes discursos, considerando as súas unidades significativas e as súas estruturas permanentes, foron agrupados en tres dimensións macro, as cales se subdividen conforme segue:

- *Dimensión natureza*: A pesar de que os discursos se diferencian entre si, algúns elementos son usados como punto chave para distinguir o obxecto desde a perspectiva de quen o describe. Así, nos resultados da pesquisa a *natureza* confirmouse como xeradora de significados e sentidos, por medio dela foi posíbel identificar distintas concepcións de medio ambiente e Educación Ambiental. As máis recorrentes defenden proposicións naturalistas, conservacionistas e resolutivas, ou sexa, pautada exclusivamente na protección da natureza, na conservación de recursos naturais e na solución dos problemas ambientais (PELICIONI, 2002; CARVALHO, 2004; SAUVÉ, 2005).
- *Dimensión integradora*: os discursos dos pesquisados incorporan, tamén, outras proposicións que integran distintos as-

pectos da realidade social, tales como: culturais, políticos, ideolóxicos, históricos e outros. Estes evidencian as inter-relacións complexas que envolven a cuestión ambiental, especialmente no contexto amazónico, o que favorece a ampliación do diálogo nos diversos espazos da sociedade. Nas respostas dos docentes encontramos tres proposicións que poden ser interpretadas como dimensións integradoras, son elas: *amazonlife*, crítica e ecoeducación. A primeira resalta os elementos culturais inherentes á historia e cultura amazónica. A segunda evidencia o discurso crítico en relación á cuestión social que forma a tónica do debate ambiental. E, por último, os necesarios elementos que dan significado aos procesos de concienciación e participación para a transformación social (FREIRE, 1979; REIGOTA, 2001).

- *Dimensión antropocéntrica:* As respostas dos suxeitos da investigación indican que eles son conscientes da necesidade de posicionarse diante da realidade ambiental amazónica. Non obstante, algúns dos seus discursos reproducen unha concepción antropocéntrica, por medio da cal revelan a ideoloxía do desenvolvemento sustentable, tantas veces presente nos medios de comunicación de masas e nas producións científicas. Tales concepcións resaltan as proposicións orientadas cara o desenvolvemento económico en función da satisfacción

das necesidades humanas, moitas veces traducidas como calidade de vida. Sobre este tema, é importante resaltar a subxectividade implícita no concepto de calidade de vida, o cal non pode ser, erradamente, comprendido como apropiación indebida e inequitativa das riquezas naturais en beneficio de determinados grupos sociais (PELICIONI, 2002; REIGOTA, 2011).

Os resultados presentan unha variedade de discursos de Educación Ambiental, cuxos ecos a resaltan como práctica social pausada en distintas proposicións que aglutinan os mesmos obxectivos: a democracia, a xustiza, a igualdade, a cidadanía, o dereito á vida, a conservación e preservación da natureza. Sendo estas últimas as que se fan máis perceptibles nas dimensións e categorías identificadas. A súa reiteración reflicte, talvez, a influencia exercida polo contexto amazónico, polas informacións difundidas polos medios de comunicación de masa, ou simplemente, pola longa tradición das correntes que teñen como base tales concepcións (SAUVÉ, 2005).

Independente das posibles respostas, o correcto é que o discurso mediático ambiental creceu significativamente os últimos anos e, por conseguinte, ten favorecido a elaboración de conceptos e significados comúns que son compartidos na realidade amazónica. Entre eles destácase as concepcións “normativas” educacionais; isto é, un discurso ambiental

pautado nos elementos da natureza. Tales discursos teñen favorecido unha lectura simple da realidade, a cal non é capaz de cuestionar as inter-relacións políticas, económicas e educativas que teñen, secularmente, actuado para ocultar os procesos de explotación das riquezas naturais, ben como descalificar os saberes e a cultura amazónica, na medida na que invisibiliza á súa poboación. Mantendo, desa forma, a rede de exclusión social, como reflexo das relacións desiguais de saber-poder.

Educación Ambiental no cotiá amazónico: a frecuencia das prácticas pedagóxicas como reflexo das representacións

Identificar e comprender a frecuencia coa que os docentes realizan prácticas educativas en Educación Ambiental no ambiente escolar o cal implica, primeiramente, comprender a constitución da mesma. Por un lado, nos diálogos anteriores, observamos

que prevalecen nos imaxinarios sociais dos docentes a súa asociación aos elementos biofísicos da natureza, máis concretamente ás concepcións naturalistas, conservacionistas e resolutivas. Por outro, tamén, identificamos concepcións integradoras, pautadas no aspecto social do ambiental, en cuestións políticas e culturais, entre outras. Tales concepcións, desde os estudos da Teoría das Representacións Sociais, serán tomadas como base para a súa abordaxe, en función da actitude en relación á representación (MOSCOVICI, 1979). Esta actitude, como punto de partida para resignificar o interese sobre o tema, posibelmente, determinará a repetición dun discurso voltado para o mesmo e, por tanto, a frecuencia e a intensidade dunha determinada acción (FLAMENT & ROUQUETTE, 2003). Considerando que existe un interese constante polo tema, nos resulta pertinente coñecer e discutir a “concreción” de tal interese nas súas prácticas pedagóxicas, tal como pode ser observado no gráfico no 2.

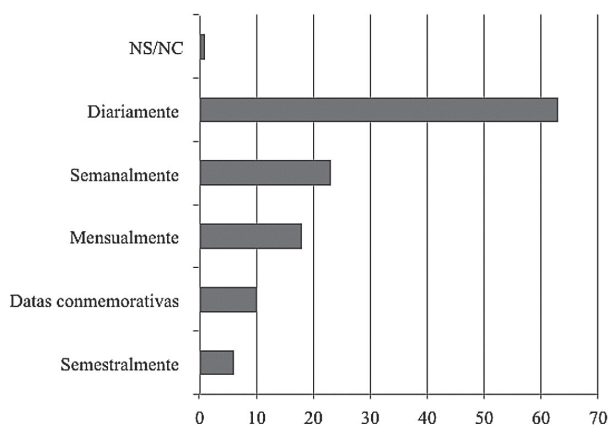

Gráfico 2. Frecuencia coa que se traballa a Educación Ambiental nas prácticas pedagóxicas cotiás (N=121)

As respostas dos docentes confirman o interese e a inserción da Educación Ambiental nas prácticas que acontecen no cotián escolar. Un pouco máis da metade dos pesquisados afirman abordala diariamente, o que require pensar que eles a relacionan, tamén, a outras cuestións que non están meramente relacionadas coa natureza. Dacordo cos seus discursos, nas súas prácticas abordan os problemas locais, a partir da perspectiva daqueles que os vivencian na realidade, unha vez que as representacións sociais sobre un determinado tema e, así, a súa comprensión, non será a mesma en distinguidos contextos e culturas (REIGOTA, 2011). Á súa vez, recoñecen a importancia de intensificar a abordaxe da temática ambiental nas actividades pedagóxicas que acontecen nas escolas inseridas no contexto da Amazonía, xustamente pola complexidade que caracteriza esta rexión (FRAXE, WITKOSKI & MIGUEZ, 2009).

Debemos lembrar que, secularmente, a mesma Amazonía é vítima dun conxunto de intereses que pretenden homoxeneizar o discurso ambiental, por medio das propostas favorecidas, especialmente, polas prácticas pedagóxicas que se materializan no cotián escolar. Por este motivo, non basta con que un 52,1% dos pesquisados realicen Educación Ambiental diariamente, é necesario superar un discurso que foi, paulatinamente, introducido nos diálogos da vida social e, por continua repetición, tornáronse unha pseudo-verdade,

que está directamente relacionada cos procesos de construción de significados asociados á temática ambiental. Por tanto, resaltamos que, desde o noso punto de vista, *“a verdade non é soamente unha cuestión de verificación empírica; unha cuestión de correspondencia cunha suposta “realidade” (...). A cuestión non é, pois, saber se algo é certo, senon saber por que ese algo se tornou certo”* (SILVA, 2001, p. 151-152).

Algunhas consideracións finais

Moitos estudos, con distintas perspectivas, teñen buscado coñecer como se dá o proceso de inserción da Educación Ambiental nas institucións educativas e nos demais espazos da sociedade. Nesta investigación optouse pola vía das representacións sociais, por seren estas as que orientan as nosas actitudes da vida cotiá. Por tanto, preséntase como unha alternativa para comprender os coñecementos e as crenzas complexas dun determinado grupo social, como bases elementais do coñecemento individual e, tamén, colectivo (MOSCOVICI, 2010). Este coñecemento, na maioría das veces, gaña perspectiva inimaxinable e acaba sendo socializado como verdade absoluta. Por este motivo, nada máis coherente que coñecer como se constitúe as representacións sociais de

Educación Ambiental no contexto amazónico. Para isto retornamos ás dimensións propostas; isto é, as informacións, o campo de representacións e a práctica pedagóxica cotiá. Tales como presentamos a seguir:

- *Dimensión da información:* gran parte das informacións sobre Educación Ambiental proveñen das experiencias vivenciadas na realidade cotiá, difundidas polos medios de comunicación de masa, destacando a televisión e a internet. Especialmente a primeira forma parte dun bloque hexemónico que privilexia a concepción pragmática de Educación Ambiental, na medida en que atende á funcionalidade de homoxeneizar o discurso ambiental;
- *Dimensión do campo de representacións:* as súas representacións sociais reflicten a procedencia das informacións sobre cuestións ambientais, especialmente, a circularidade da cultura na vida cotiá, así como, a masificación do tema nos medios de comunicación e programas educativos. Ao mesmo tempo revelan as especificidades do contexto amazónico, a súa historia e cultura arraigada nos imaxinarios sociais. Igualmente, elementos que constitúen os problemas ambientais aí instalados, con énfase na deforestación e nas mudanzas climáticas e as súas consecuencias entendidas na vida cotiá;

- *Dimensión das prácticas sociais:* o interese pola Educación Ambiental tradúcese en diversas prácticas cotiás, as cales discuten, principalmente, as causas e as consecuencias dos problemas ambientais. Un reflexo das concepcións de Educación Ambiental presentes nos seus discursos, tendo en conta que gran parte dos pesquisados realizan abordaxes diarias sobre o tema, de forma destacada, nas súas actividades educativas escolares.

Con base neses resultados, podemos dicir que as representacións sociais de Educación Ambiental elaboradas polos protagonistas da investigación no contexto amazónico son múltiples e, por medio delas, (re)constrúen moitos saberes. Deste xeito, as concepcións *naturalistas*, *integradoras* e *antropocéntricas* revelan unha diversidade de elementos simbólicos que caracterizan o pasado, o presente e, tal vez, parte do que podería ser o futuro da realidade amazónica, inscrita nas prácticas sociais dos seus protagonistas. Por medio das súas representacións foi posible rescatar a memoria social, historicamente construída que destaca a relación coa natureza establecida polos primeiros habitantes da rexión. Da mesma forma, o sentimento de pertenza á rexión, a ética e o compromiso de protexer a natureza e os estilos de vida herdados das xeracións pasadas, os cales se pretende proxectar no futuro.

Bibliografia

- ALEXANDRE, M. (2004). Representação Social: uma genealogia do conceito. *Comum*, 10(23), 122-138.
- ALMEIDA-VAL, V. M. (2006). A Amazônia não é só paisagem!. *Ciência e Cultura*, 58(3), 24-26.
- ALVES, N. (2003). Cultura e cotidiano escolar. *Revista Brasileira de Educação*, 23, 62-74.
- ALTHUSSER, L. (1974). *Ideologia e aparelhos ideológicos do Estado*. Lisboa: Editorial presença.
- ANDRADE, F. M. (2012). Los pedagogos y las representaciones sociales acerca de la educación ambiental: un estudio en el contexto de la Amazonía brasileña. In S. M. CALVO, J. L. CASTRO & R. M. YARTE (Orgs.), *La Pedagogía Social en la Universidad Investigación, formación y compromiso social*, pp. 511-521. Valência: Nau Llibre.
- (2014). *Educação Ambiental na Amazônia: um estudo sobre as representações sociais dos pedagogos, nas escolas da rede pública municipal de Castanhal-Pará (Brasil)*. Tese de doutorado. Universidade de Santiago de Compostela (USC).
- ARRUDA, A. M. (1996). *Uma contribuição às novas sensibilidades com relação ao meio ambiente: representações sociais de grupos ecologistas e ecofeministas cariocas*. Tese de doutorado não publicada. Universidade de São Paulo.
- (2002). Teoria das representações sociais e teorias de gênero. *Cadernos de Pesquisa*, 117, 127-147.
- ARTO, M.; BARBA, M.; ANDRADE, F. M. R.; MELO, É. C. (2012). *A ciência e a cultura comum nas representações sociais das mudanças climáticas: contribuições à educação e à comunicação*. *Anais do I Simpósio de estudos e pesquisas em Ciências Ambientais na Amazônia*, p. 28. Belém: UEPA.
- CALIXTO-FLORES, R. (2008). Representaciones sociales del medio ambiente. *Perfiles Educativos*, 30(120), 33-62.
- CARVALHO, I. C. (2004). *Educação Ambiental: a formação do sujeito ecológico*. São Paulo: Cortez.
- CARVALHO, I. C. & FARIAS, C. R. (2011). Um balance da produção científica em educação ambiental de 2001 a 2009 (ANPEd, ANPPAS e EPEA). *Revista Brasileira de Educação*, 16(46), 119-134.
- (2005). A invenção do sujeito ecológico: identidade e subjetividade na formação dos educadores ambientais. In M. SATO & I. C. CARVALHO (Orgs.), *Educação Ambiental: pesquisa e desafios*, pp. 51-63. Porto Alegre: Artmed.
- CASTELLS, M. (1999). *A era da informação: economia, sociedade e cultura. Vol. II. O poder da identidade*. São Paulo: Terra e Paz.
- CUNHA, M. C. (2007). Relações e dissensões entre saberes tradicionais e saber científico. *Revista USP*, 75, 76-84.
- DURKHEIM, É. (1967). *De la división del trabajo social*. Buenos Aires: Schapire.
- FLAMENT, C. & ROUQUETTE, M-L. (2003). *Anatomie des idées ordinaires*. Paris: Armand Colin.
- FRAXE, T. P. (2004). *Cultura cabocla-ribeirinha: mitos, lendas e transculturalidade*. São Paulo: Annablume.
- FRAXE, T. P., WITKOSKI, A. C. & MIGUEZ, S. F. (2009). O ser da Amazônia: identidade e invisibilidade. *Ciência e Cultura*, 61(3), 30-32.
- FREIRE, P. (1979). *Conscientização: teoria e prática da libertação. Uma introdução ao pensamento de Paulo Freire*. São Paulo: Cortez & Moraes.
- GALLO, S. (2010). Educação: entre a subjetivação e a singularidade. *Educação*, 35(1), 229-244.
- JODELET, D. (2001). Representações sociais: um domínio em expansão. In D. JODELET (Org.), *As representações sociais*, pp. 17-44. Rio de Janeiro: EdUERJ.
- KAWASAKI, C. S. & CARVALHO, L. M. (2009). Tendências da pesquisa em Educação Ambiental. *Educação em Revista*, 25 (3). Acesso em 18 de maio de 2012, disponível em http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S0102-46982009000300008&script=sci_arttext
- LEIS, H.R. & D' AMATO, J. L. (1995). O ambientalismo como movimento vital: análise de suas dimensões histórica, ética e vivencial. In C. CAVALCANTI (Org.), *Desenvolvimento e Natureza: estudos para uma sociedade sustentável*, pp. 77-103. São Paulo: Cortez.
- LOUREIRO, J. P. (1997). *Cultura Amazônica: uma poética do Imaginário*. Belém/PA: CEJUP.
- MEIRA, P. (2010). Las representaciones sociales: problemática ambiental global y educación ambiental. In M. TORRES-CARRASCO (Org.), *Investigación y educación ambiental: apuestas investigativas pertinentes a los campos de reflexión e intervención en educación ambiental*, pp. 45-69. Bogotá: CORANTIOQUIA, Ministerio de Educación Nacional y Universidad de Antioquia.

- MOSCOVICI, S. (1979). *El psicoanálisis su imagen y su público*. Buenos Aires: Huemul.
- (1990). Social psychology and developmental psychology: extending the conversation. In G. DUVEEN & B. LLOYD (Orgs.), *Social Representations and the Development of Knowledge*, pp. 164-185. Cambridge: Cambridge University Press.
 - (2010). *Representações sociais: investigações em psicologia social* (7a. ed.). Petrópolis, RJ: Vozes.
- PELICIONI, A. F. (2002). *Educação ambiental: Limites e possibilidades de uma ação transformadora*. Tese de doutorado não-publicada. Universidade de São Paulo.
- (2006). Ambientalismo e educação ambiental: dos discursos às práticas sociais. *O mundo da saúde*, 30(4), 532-543.
- REIGOTA, M. (1990). *Les représentations sociales de l'environnement et les pratiques pédagogiques quotidiennes des professeurs de Science a Sao Paulo-Brésil*. Tese de doutorado não publicada Université Catholique de Louvain.
- (2001). *Meio Ambiente e representação social* (4a. ed.). São Paulo: Cortez.
 - (2011). *A floresta e a escolar: por uma educação ambiental pós-moderna* (4a. ed.). São Paulo: Cortez.
- SAUVÉ, L. (2005). Uma cartografia das correntes em educação ambiental. In M. SATO & I. C. CARVALHO (Orgs.), *Educação ambiental: pesquisa e desafios*, pp. 17-45. São Paulo: Artmed.
- SILVA, R. L. (2010). Leitura de imagens da mídia e educação ambiental: contribuições para a formação de professores. *Educação em Revista*, 26(2), 277-298.
- SILVA, T. T. (2001). *Espacios de identidad: nuevas versiones sobre el currículum*. Barcelona: Octaedro.
- SPINK, M. J. (1993). O conceito de representação social na abordagem psicossocial. *Cadernos de Saúde Pública* (ENSP. Impresso), 9(3). Acesso em 25 de maio de 2012, disponível em http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0102-311X1993000300017
- TERRÓN, E. & GONZÁLEZ-GAUDIANO, É. (2009). Representación y medio ambiente en la educación básica en México. *Pesquisa em Educação Ambiental*, 4(1), 11-36.
- TOZONI-REIS, M. F. (2008). *Educação ambiental: natureza, razão e história* (2a. ed.). Campinas: Autores Associados.